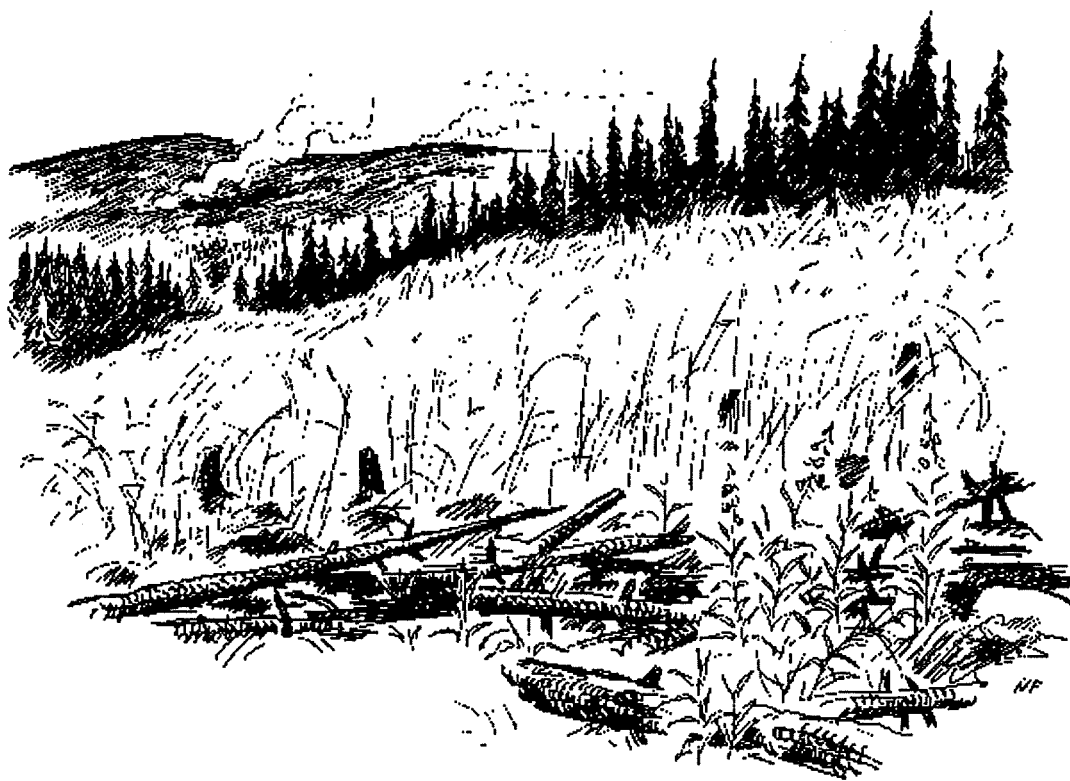

Skattebondens Dispositionsrätt till Skogsmarken - En historisk översikt

PM i Skogshistoria
Vårterminen 1996
Daniel Eggertz
JMK 92/96

Inledning

Hur kommer det sig att olika människor kan blicka ut över ett och samma markområde och hävda: -Detta är mitt. Denna situation kan förmodligen inträffa i nästan varje samhälle i världen och i varje tidsepok och således även i Sverige idag.

Låt oss som exempel ta en utarrenderad jordbruksfastighet, vilken både arrendator och den person som uppbär arrendet kan beteckna som "min mark". Vi kan låta ett stort och utvuxet skogsbestånd tjäna som ett mer komplext exempel. Detta skulle kunna betecknas "mitt" av diverse personer, i.e. den som betalar fastighetsskatt¹, den som just köpt rotposten av den förre, den som årligen plockar svamp i beståndet ("min svampskog") och/eller staten som uppbär skatt för fastigheten och skulle kunna använda marken för att bygga en väg vid behov. Detta äganderättsfenomen har kallats *vertikal rättighets fördelning*² och är tydligare i samhällen och tider med stark feodal prägel. Den vertikala rättighetsfördelningen ska skiljas från den *horisontella rättighetsfördelningen*. Med det sistnämnda menas en kollektiv rätt, där en grupp likställda individer har liknande rättigheter till samma resurs, t.ex. byallmanningen i historisk tid.

Rätten till mark är sällan absolut och individuell, utan begränsas av andra individers, grupper och institutioners rättigheter. Rätten att disponera över mark (dispositionsrätten), dvs hur man lagligen får använda 'sin' jord eller skog och för vilket ändamål, har naturligtvis också förändrats genom tiderna.

En intressant idé är då att undersöka vilka rättigheter denna dispositionsrätt varit sammansatt av, under historiens gång. I Sverige, som i många andra länder, har det funnits många olika kategorier av dispositionsrättsinnehavare och man tvingas se till en kategori i taget vid en historisk analys³.

En undersökning skulle kunna göras av hur det knippe av rättigheter som utgjorde t.ex. skatteböndernas dispositionsrätt över skogsmark, förändrats under historiens gång. Det bonden har haft rätt att göra med marken (vulgärt kallat "äganderätten") kan beskrivas med avseende på;

- * Rätten att bli skattebonde
- * Rätten att få stanna kvar och fortsätta bruka marken
- * Rätt till ersättning om man tvingas överge marken(expropriation)

- * Rätten att bestämma själv över brukandet samt ändamålet med brukandet
- * Rätten till markens avkastning(skatteregler, arrenderegler)
- * Rätten till allehanda nyttigheter som marken kan ge

¹ Jag tänker försöka att undvika termen "ägare" i denna PM.

² Bloch, M. Feudal Society. Vol.I London 1965, s.115.

³ Å andra sidan kan olika kategorier sammansmälta under perioder då dispositionsrätten ändras genom politiska förändringar. Som tex skattebondens och kronobonden under Gustav Vasas regeringstid.

- * Rätten att avskära andra personer från att ha rättigheter till marken
- * Rätten att sälja, inteckna, testamentera, ärva, arrendera ut
- * Om dessa ovan nämnda rättigheter har varit kollektiva eller individuella

Jag ämnar naturligtvis inte här ge en utförlig bild av hur dessa rättigheter förändrats under historiens gång, men åtminstone ge exempel på vad dispositionsrätten till skogsmark historiskt sett innehållit. Dessutom vill jag provocera fram ett synsätt på äganderätten till skogsmark, som ett föränderligt och *icke definitivt* begrepp.

Hur ser dispositionsrätten till skogsmark ut i Sverige idag.

Även om vi anser att vi i Sverige idag har en "absolut äganderätt"⁴ till skog, är vår rätt att disponera över den begränsad på många sätt. Förutom direkta skötselregler i skogsvårdslagen, vilka begränsar brukaren att sköta den som han vill, inkräktar även andra intressen på hans rätt. Dessa intressen kan i vissa fall exkludera brukares rätt från mindre områden utan ersättning. Jag tänker nu på regler om naturvårdsområden⁵. I detta fallet skulle man kunna säga, att det är varje människas rätt att vistas i oförstörd natur som konkurrerar med brukarens rätt på samma område.

Grundlagsskyddet som hindrar att den som betalar skatt för en fastighet att förlora eller tåla inskränkningar i sina rättigheter till den fastigheten, tyder visserligen en oinskränkt rätt till densamma. Emellertid skyddar grundlagen endast en *laglig* användning av fastigheten och inskränkningar finns således redan i lagar som t.ex. Skogsvårdslagen, Plan- och Byggnadslagen och Miljöskyddslagen⁶.

Ett annat exempel på inskränkningar i dispositionsrätten för jord och skogsbruksmark är begränsning i rätten att sälja fastigheten till vem man vill⁷.

Vi återgår till de fall då dispositionsrätten inskränks till förmån för någon annan rättighetsinnehavare. Vi har redan nämnt naturvårdsområdena och rätten till oförstörd natur som exempel. Det allmänna(staten) har även en rätt till all mark, vilken består i att Staten kan lösa ut den genom expropriation för speciella ändamål⁸. Inte bara staten konkurrerar med den som betalar fastighetsskatt om rätten till en skogsfastighet. Flera olika individer kan ha olika eller lika rätt till samma mark. Så är t.ex. omfattande områden av skogsmark i Norrland och Dalarna föremål för olika personers rättigheter till samma område. Emedan en person har rätten till att avverka skogen och jaga, har en annan rätten att låta sina renar beta där. Allemansrätten, vilken ger envar rätt att plocka svamp och bär(samlarrätten) på alla fastigheter i landet, avskär förvisso inte den som har rätt att avverka skogen på marken att disponera den för svampplockning. Emellertid tvingar allemansrätten denne att dela samlarrätten lika med andra.

⁴ "Absolut äganderätt" skulle vi kunna beteckna den rätt vi har till t.ex. vår tandborste. Vi kan köpa och sälja den hur vi vill, använda den hur och till vad vi vill, vi kan hindra alla andras användning av den, vi behöver ej betala skatt för den nytta vi har av den, etc.

⁵ Naturvårdslagen 19§.

⁶ Utredning om vissa jaktfrågor, Jo 1994:06, PM 1995-11-10, s.34,35.

⁷ Lagen(1979:230) om Jordförvärv.

⁸ Expropriationsändamålen ges i Expropriationslagen(1772:719), 2 kap.

Även om den som betalar fastighetskatt i normalfallet har exklusiv rätt att jaga på fastigheten, är denna rätt inskränkt genom grannars rätt att tvinga fastigheten in i ett jaktvårdsområde⁹. Den ursprunglige jakträttsinnehavaren kan därigenom tvingas att dela sin jakträtt på fastigheten med andra och således berövas möjligheten att utestänga andra.

Här har jag endast givit några exempel på ett fåtal regleringar av rätten till (skogs)mark. Syftet är emellertid inte att ge en uttömmande bild utan snarare att provocera läsaren att se alla regleringar av detta slag, vilka återfinns i det svenska rättssystemet, som begränsningar i samt konkurrens om rätten till skogsmark. Fortsättningsvis ämnar jag i stora drag beskriva vad dispositionsrätten till skogsmark, och även i viss mån jordbruksmark, har innehållit för skattebönderna i Sverige från medeltid till idag. Det har ofta förekommit stora olikheter mellan skilda delar i landet, varför en generalisering här är nödvändig.

Medeltid

Ursprungligen torde bygderna i Götaland och Svealand ha uppodlats genom gemensamt arbete av besläktade ätter. Dessa uppodlingar har bestått av större eller mindre byar, vars mark delats mellan odlarna med äganderätt. Redan i Landskapslagarna fanns regler om hur denna mark skulle skiftas genom det s.k. *solskiftet*. Den uppodlade marken, dvs skogen, runt en by utgjorde emellertid en samfällighet - allmänning¹⁰, vilken alla som uppodlat jord i byn hade rätt att nyttja. Landskapslagarna lämnar emellertid bevis på att skogen redan vid 1200-talet inte längre var någon fri nyttighet. Östgötalagen(1290) tillät förvisso bönder att "saklöst hugga" i allmänningsskogarna runt byn, men ek och hassel stod utanför böndernas dispositionsrätt. En statlig förvaltning hade vid det här laget inte endast börjat göra anspråk på rätten till en del av den odlade jordens avkastning, genom att kräva skatt, utan även en del rättigheter till skogen.

I Hälsingelagen, även den upprättad under 1200-talet, begränsades böndernas rätt att ta virke i skogen. Det skulle endast vara till husbehov och inom ett visst avstånd från hemmanet¹¹.

Bönderna hade även jakträtten i allmänningsskogarna fram till år 1488, då ett riksrådsbeslut förbjöd bönder och präster att jaga¹². Visst förbehåll om rätten till jakt återfinns redan i Landskapslagarna. I Östgötalagen, kodifierad mellan 1270 och 1280, tillskrevs Konungamakten den exklusiva rätten till rådjursjakt¹³. Hur jakten fördelades mellan byarna framgår inte klart i den studerade litteraturen och frågan är om det under medeltiden fanns väl definierade geografiska gränser, som avgränsade byarnas rätt. Det har sagts om Norrlands skogar under 1700-talet, att byarna använde

⁹ Lagen(1980:894) om Jaktvårdsområden, §§7-9.

¹⁰ Inger, G. Svensk Rättshistoria. Uppsala 3:1, Liber Förlag, Stockholm 1986, s.35.

¹¹ Kardell, L. Äganderätten till Skogen, Skogsägaren nr.4 1976. Avståndet var satt till en *stöttingsmil* - dvs så långt som man kunde fara för att hugga ett lass med stör och komma åter innan mörkrets inbrott, vid midvintertid.

¹² Inger, G. Svensk Rättshistoria. Uppsala 3:1, Liber Förlag, Stockholm 1986, s.44.

¹³ Ibid.

all skogsmark runt byarna gemensamt, utan att lita till gränsmärken¹⁴. Detta kan säkert ha varit gällande för många platser i landet under tider av lågt befolkningstryck på skogsresursen. Rätten till de stora rovdjuren var allmän och kunde inte hävdas exklusivt av någon individ eller grupp. För älg förekom dessutom förföljelserätt, dvs den som spåret upp djuret fick förfölja det och dräpa det på annan bys mark.

Rätten till skogsmarken delades således *horisontellt* av byns medlemmar och nu även i tilltagande omfattning *vertikalt* mellan bönderna och staten. Statens regalrätt¹⁵ gjorde sig mer och mer gällande under senmedeltid samt under 1500- och 1600-talen, så även statens direkta anspråk på skogsmarken i riket. I Smålandslagen och Östgötalagen gör t.ex. Konungen direkt anspråk på en tredjedel av allmanningarna¹⁶. Hur väl gränsdragningen skedde och om bönderna under denna tid hade någon rätt till dessa kronoallmänningar har ej framkommit ur min litteraturstudie. Genom att adelsklassen uppstod i slutet av 1200-talet, fick skattebönderna naturligtvis ännu en konkurrent om rätten till skogsmarken. Angående jordbruksmarken skulle man kunna säga att en skattebonde delade rätten till marken med den ätt, till vilken han var född. Bördsrätten begränsade honom från att förfoga över jorden som han behagade, genom att ätten alltid hade förköpsrätt vid försäljning¹⁷.

Från Vasatiden till år 1789

Skatteböndernas konkurrens med staten om rätten till skogsmarken hårdnade i takt med att konungamakten stärktes i Sverige, vilket ledde till att böndernas rätt beskars. Regalrätten inskränkte skatteböndernas rätt att avverka bärande träd (1558¹⁸), jaga (1488) och utvinna malmfyndigheter (1637) på "sina" allmänningar. Även rätten till fisket i floderna inom byns allmanning begränsades, genom att Gustav Vasa krävde hälften av all laxfångst i skatt, såsom "sin andel av fiskerätten"¹⁹. Även om konungen under denna period, genom generella uttalanden, hävdade att all icke uppodlad jord tillhörde kronan²⁰, torde byarnas rätt till sina allmänningar trots allt levt vidare. Möjligen sågs de nu snarare som privilegier, än en inneboende rätt²¹. Klart är att rätten till allmanningarna inte innefattade rätten att sälja, utarrendera eller pantsätta denna

¹⁴ Överdirektören Faggots utredning från 1741 citerad i Stenman, L, Avvittringen i Västerbottens Läns **Lappmarker**. Forskningsrapport från Kulturgrafiska Institutionen, Uppsala Universitet Nr.83, 1983, s.22.

¹⁵ Regalrätten är beteckning på de anspråk som kronan ställde på vissa naturtillgångar i landet, vare sig dessa förekom på kronan tillhörig mark, eller ej.(Inger, G. Svensk Rättshistoria. Uppsala 3:1, Liber Förlag, Stockholm 1986, s.16.)

¹⁶ Inger, G. Svensk Rättshistoria. Uppsala 3:1, Liber Förlag, Stockholm 1986, s.43.

¹⁷ Ibid. Detta gällde emellertid endast den jord som han själv ärvt och inte den jord han tillskansat sig på egen hand.

¹⁸ Landslagarna hade emellertid redan beskurit denna rätt i olika utsträckning.

¹⁹ Inger, G. Svensk Rättshistoria. Uppsala 3:1, Liber Förlag, Stockholm 1986, s.108.

²⁰ T.ex. Gustav Vasas användande av ordet "Cronones och Konungens allmenningar" som beteckning på all ouppodlad jord i ett brev år 1535, eller den allmänt kända formulering i ett brev år 1542 att, "sådana eger som obygd ligge höre Gud, oss och Sverigis crone till, och ingen annan". (Skogsstyrelsens underdåniga berättelse angående skogs- och jaktväsendet i Sverige intill år 1870. Stockholm den 7. april 1879, s.1.)

²¹ Mattson, L och E Stridsberg. Skogens roll i svensk markanvändning. Del B av skogshushållningen i det agrara samhället. Rapport nr.32b, SLU, Inst. för Skogsek, Umeå 1981, s.16. Märk även ordvalet i Gustav Vasas brev den 12 augusti 1535, i vilket kungen "av synnerligen gunst och nådhe" ger byarna i Värmland rätt att nyttja sin byallmanning.(Skogsstyrelsen 1879)

mark²². Dessutom kan man påstå att böndernas rätt att utestänga främlingar från sina allmänningar begränsades, då Gustav Vasa uppmuntrade till nyodlingar i "ödemarken".

De privilegier på vilken skattebondens dispositionsrätt nu vilade gjorde dennes ställning osäker. Gustav Vasa gjorde principen gällande, att "bonde inte skulle skatta bonde". Någon rätt att arrendera ut mark ingick således inte i dispositionsrätten över marken. Det var därmed olagligt att köpa in ytterligare skattejord och även direkt konfiskation av skattejord rättfärdigades medelst nämnda princip²³. Förbudet för skattebonden att utarrendera jorden upprätthölls fram till år 1719.

Gränserna mellan de skogar som stod i byns eller socknens namn och de som stod i Kungens namn, torde före skiftesreformernas tidevarv, varit mer eller mindre oklara. Under 1600-talet började emellertid ansatser göras till en skärpt uppdelning och gränsdragning²⁴. Den praktiska betydelsen av denna uppdelning kan dock ifrågasättas. En inte alltför djärv tolkning av 1734 års lags Bygginga Balk²⁵ ger vid handen att om de allmänningar som hörde byn eller socknen till, i vilken man bodde, inte räckte till, så var det tillåtet att utnyttja lands- och häradsallmänningarna till allt från timmer- och vedfång till bete²⁶. Om denna rätt förhöll sig olika för skattebonde och t.ex. kronbonde har inte framgått av den studerade litteraturen. Den allmänna föreställningen synes dessutom ha varit, att det som under 1600- och 1700-talen räknades som konungens allmänningar, tillika var disponibla för böndernas nyttjande²⁷. Om man ser till den horisontella fördelningen av rättigheter till skogen, märks att bondens rätt endast utgjorde nyttjande för *husbehov*. Detta gällde enligt lag beträffande socken-, härads- och landsallmänningarna samt även för byskogen²⁸.

Inskränkningarna i skattebondens rätt till jakt och bärande träd vidmakthölls under perioden. Ytterligare restriktioner för rätten att nyttja skogen genomfördes i 1647 års förbud mot allt svedjande, som inte hade permanent uppodling som mål²⁹.

År 1789, den moderna äganderättens födelse.

Det var förvisso främst med avseende på jordbruksmarken som 1789 års Förenings- och Säkerhetsakt blev en revolution för bönderna. Skattebönderna tillerkändes lika **orubblig** rätt till skattejord som frälsemännen till frälsejord. Således fanns nu full

²² Widgren, M(red). Äganderätten i lantbrukets historia. Nordiska Museet 1995, artikel av Mauritz Bäärnhielm, "Vad lagboken berättar", s.25.

²³ Skogsstyrelsens underdåniga berättelse angående skogs- och jaktväsendet i Sverige intill år 1870. Stockholm den 7. april 1879, s.35.

²⁴ Ibid, s.36,37.

²⁵ 1734 års lag anses av många att vara "tillbakablickande", och avspeglar således mer hur samhällslivet var beskaffat före lagens tillkomst än efter(se t.ex. Inger, G. Svensk rättshistoria. Uppsala 3:1, Liber Förlag, Stockholm 1986, s.133 och Bäärnhielms artikel "Vad lagboken berättar" i Äganderätten i lantbrukets historia. Widgren (red). Nordiska Museet 1995.

²⁶ 1734 års BB 16:1, "...som ej hava sådant på egna ägor..."

²⁷ Skogsstyrelsens underdåniga berättelse angående skogs- och jaktväsendet i Sverige intill år 1870. Stockholm den 7. april 1879, s.37.

²⁸ "...till egen nödortf, men inget därav upplåta eller sälja." 1734 års BB 16:1. (Liknande lydelse gällde för byskogen i BB 10:1.)

²⁹ Kardell, L. "Svedjebbruk", Skogsägaren nr.5, 1976.

besittningsrätt för skattejord och dessutom gavs kronobönderna möjlighet att köpa sin jord (skatteköp)³⁰. De rättigheter gällande skogen som genast kom att läggas till böndernas dispositionsrätt var den åtråvärda jakten, samt rätten till alla bärande träd utom bok och ek³¹. Emellertid fick man stå till tåls till år 1828 innan skördande av timmer för kommersiellt ändamål gjordes lagligt³². År 1896 kom även kommersiellt nyttjande av fiskerätten att ingå i bondens dispositionsrätt.

Under slutet av 1700- och under 1800-talet genomfördes de stora skiftesreformerna³³ i Sverige, vilka ledde till att det traditionella kollektiva disponerandet av skogen övergick allt mer i ett individuellt. Därmed utökades bondens rätt till skogen att även innefatta rätten att sälja den efter *eget* beslut. Skiftesreformerna hade naturligtvis även den effekten, att böndernas rätt till skogen beskars *geografiskt* i stor omfattning, vilket ju torde ha varit en anledning till dess motstånd.

En intressant sak att undersöka, då man försöker "kvantifiera" dispositionsrätten till mark under skilda tider, är reglerna om expropriation och tvångsförvärv. En stark dispositionsrätt bör ju ge disponenten ett gott skydd mot inkräktan från statens sida. I 1734 års lag fanns förvisso ett expropriationsinstitut som gav byn rätt till ersättning om staten använde byns mark till vägbygge. Emellertid omfattades endast åker och ängsmark av ersättningsrätten³⁴. Genom lagstiftning år 1824 kom tvångsinlöst mark i vissa fall att ersättas till 150% av dess verkliga värde, vilket ger en indikation på att synen på rätten till jord förändrades under denna period. Av praktiska skäl återgick man sedermera till 100%-principen igen år 1866³⁵.

I dagens Sverige är väl just expropriationsreglerna och egendomsskyddet i grundlagen³⁶ de säkraste indikatorerna på inställningen till hur äganderättens innehåll bör vara komponerad. Från och med 1995 har vi utvidgat det grundlagsfästa egendomsskyddet för fastigheter, att även gälla rådighetsinskränkningar, vilket kan ses som ett tecken³⁷.

Slutord

Två saker har slagit mig då jag studerat förändringen av innehållet i dispositionsrätten till mark i Sverige. *För det första* är det den tröghet som systemet för jordägande ändå har. Även om vi sökt reformera ägandet till jord och skog ganska drastiskt, så lever många spår kvar från medeltidens system. *För det andra* verkar vi hela tiden haft en drivkraft att söka gå från kollektivt ägande till individuellt. Frågan om det är ett steg framåt eller bakåt. Den äganderättsform vi har idag liknar i mångt och mycket

³⁰ Inger, G. Svensk rättshistoria. Uppsala 3:1, Liber Förlag, Stockholm 1986, s.152.

³¹ Ibid.

³² Wallner, F. Skogsägarstrukturen. SLU, Inst. för Skogsek. Arbetsrapport nr.96, 1989, s.10.

³³ Storskifte(år 1749ff), Enskifte(år 1803ff i Skåne) och Laga Skifte(år 1827ff).

³⁴ Widgren, M(red). Äganderätten i lantbrukets historia. Nordiska Museet 1995, artikel av Mauritz Bäärnhielm, "Vad lagboken berättar", s.29.

³⁵ Ibid.

³⁶ RF 2:18.

³⁷ Den gamla lydelsen av RF:2:18 ansågs inte innefatta annat än direkt tvångsinlösning. Nu finns dessutom ett grundlagsskydd, som stadgar att ersättning skall utgå om "markanvändning avsevärt försväras" eller om en värdeminskning sker, på berörd del av fastigheten, p.g.a. det allmännas intrång.

äganderättsformen i Romersk Rätt. Där var ägandet till jord absolut, samtidigt som kollektivt ägande betraktades med misstro; "omne commune est periculosom" - ägogemenskap är alltid ett äventyr!³⁸

Trots vårt starka individuella ägande bör nog ändå, som nämnts i inledningen, ägandet till jord och skog ses som någonting *icke definitivt*, och någonting som får en mening först då man noggrant skärskådar dess beståndsdelar. En historisk återblick ger en djupare innebörd åt dessa beståndsdelar.

Litteratur

Bloch, M. Feudal Society. Vol.I London 1965,

Engeström von. Skogsstyrelsens underdåniga berättelse angående skogs- och jaktväsendet i Sverige intill år 1870. Stockholm den 7. april 1879.

Inger, G. Svensk rättshistoria. Uppsala 3:1, Liber Förlag, Stockholm 1986.

Kardell, L. "Svedjebruk", Skogsägaren nr.5 1976 och Äganderätten till Skogen, Skogsägaren nr.4 1976.

Mattson, L och E Stridsberg. Skogens roll i svensk markanvändning. Del B av skogshushållningen i det agrara samhället. Rapport nr.32b, SLU, Inst. för Skogsek, Umeå 1981.

Stenman, L. Avvittringen i Västerbottens Läns Lappmarker. Forskningsrapport från Kulturgrafiska Institutionen, Uppsala Universitet Nr.83, 1983.

Höglund, O.Sveriges Rikes Lag, 1996.

Jordbruksdepartementet. Utredning om vissa jaktfrågor, Jo 1994:06, PM 1995-11-10, s.34,35.

Wallner, F. Skogsägarstrukturen. SLU, Inst. för Skogsek. Arbetsrapport nr.96.

Widgren, M(red). Äganderätten i lantbrukets historia. Nordiska Museet 1995.

³⁸ Widgren, M(red). Äganderätten i lantbrukets historia. Nordiska Museet 1995, artikel av Mauritz Bäärnhielm, "Vad lagboken berättar", s.18.